

Ks. prof. zw. dr hab. Janusz Kręcidło MS
Kierownik Katedry Egzegezy Nowego Testamentu
Wydział Teologiczny UKSW w Warszawie

Recenzja rozprawy doktorskiej: mgr lic. Przemysław Kubisiak, *Moria jako miejsce ofiary Izaaka (Akedá) i Świątyni Jerozolimskiej w świetle źródeł biblijnych i rabinicznych. Analiza literacka, historyczna, archeologiczna i teologiczna (Rdz 22,1-19; 2 Krn 3,1)* napisanej w Instytucie Nauk Teologicznych Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II pod kierunkiem ks. prof. dra hab. Mirosława Stanisława Wróbla i promotora pomocniczego ks. dra Arnolda Zawadzkiego.

Pan mgr lic. Przemysław Kubisiak przedstawił do recenzji interesującą pracę doktorską o oryginalnie brzmiącym temacie. Ocenę ją najpierw w perspektywie wymagań formalnych stawianych tego typu rozprawom a następnie przyjrę się jej walorom merytorycznym.

Recenzowana dysertacja doktorska, licząca 245 stron wydruku komputerowego, czyni zadość wymaganiom formalnym stawianym pracom doktorskim z teologii biblijnej. Materiał badawczy został zaprezentowany w trzech rozdziałach. Praca zawiera również przejrzysty spis treści, dobrze sporządzony wykaz skrótów, wprowadzenie, zakończenie oraz bibliografię.

Zastosowana wielojęzyczna bibliografia jest reprezentatywna i wystarczająca dla podjętego tematu badań. W mojej opinii w układzie bibliografii należałoby jednak dokonać kilku istotnych korekt: Autor rozprawy po spisie źródeł biblijnych, apokryficznych, qumrańskich i rabinicznych umieszcza punkt II. „Komentarze biblijne”, który dzieli na dwie domeny: „1. Do Księgi Rodzaju”; „2. Do Ksiąg Kronik”. Uważam, że należałoby tu dodać trzecią domenę „Do innych/pozostałych ksiąg Biblii”, gdyż Doktorant wielokrotnie w pracy odwołuje się do fragmentów ksiąg ST i NT (i korzysta z komentarzy do tych ksiąg), które wykraczają poza Rdz i 1-2 Krn. Co więcej, komentarze do tych ksiąg biblijnych innych niż Rdz i 2Krn zostały błędnie umieszczone w domenie III. „Monografie i artykuły szczegółowe” – np. L.C. Allen, *The Book of Joel, Obadiah, Jonah and Micah*, Grand Rapids 1976; F.I. Andersen, D.N. Freedman, *Micah. A New Translation with Introduction and Commentary*, New York 2000 oraz

komentarze do wielu innych ksiąg biblijnych: Księgi Wyjścia, Księgi Judyty, Ksiąg Ezdrasza i Nehemiasza, Księgi Mądrości (B. Poniży), Ewangelii św. Marka, Ewangelii św. Jana, Listu do Rzymian, Listu do Hebrajczyków, Listu św. Jakuba, czy też liczne zbiorowe komentarze do bloków ksiąg biblijnych (np. T.E. Fretheim, *The Pentateuch*, 1996). Taka sama uwaga dotyczy tekstów źródłowych umieszczonych w bibliografii: rabinackich, autorów starożytnych (np. Flawiusz), czy też przekładu angielskiego Koranu. Doliczyłem się ponad siedemdziesiąt przypadków, gdy komentarze do ksiąg biblijnych i starożytne tekst źródłowe zostały umieszczone w zbiorze „Monografie i artykuły szczegółowe”. Uważam też, że w zbiorze III. „Monografie i artykuły szczegółowe” powinny znaleźć się tylko pozycje, które dotyczą całości lub jakiegoś „szczęgółu” zagadnienia badawczego podanego w tytule pracy. Stąd też proponuję, by stworzyć również dodatkową domenę „Literatura ogólna” (lub podobny tytuł), do której należałoby przenieść znaczną liczbę „ogólnych” pozycji z domeny „Monografie i artykuły szczegółowe”. Odpowiednia klasyfikacja zastosowanej w pracy literatury jest ważną umiejętnością warsztatową, która powinna znaleźć odzwierciedlenie w rozprawie doktorskiej.

Autor dysertacji posługuje się poprawną terminologią z zakresu biblistyki, właściwą dla stosowanych metod badawczych. Język pracy jest komunikatywny. Doktorant pisze ze swadą i literackim polotem, wykazuje duże osobiste zaangażowanie w treści, które prezentuje. Tekst czyta się lekko, gdyż Autor nie pisze go dla siebie, ale dba o komunikację z czytelnikiem dzięki zastosowaniu dużego repertuaru komunikacyjnych zwrotów. Niekiedy w pracy zdarzają się lekkie kolokwializmy lub stylistyczne potknięcia (podaję kilka z nich na końcu recenzji). Niektóre treści są powtarzane kilkakrotnie – o czym Autor często informuje czytelnika. Wywód jest spójny i logiczny. Doktorant potrafi poddać własnej krytycznej ocenie przytaczane treści, co jest dużym plusem i świadczy o naukowym potencjale. Teksty źródłowe w językach oryginalnych (hebrajski, aramejski i greka) są cytowane prawidłowo. Drobnym redakcyjnym mankamentem: niekiedy passusy hebrajskie są cytowane z wokalizacją i z akcentami, innym razem tylko z wokalizacją, w innych jeszcze wystąpieniach tylko w zapisie spółgłoskowym. Dobrze byłoby to redakcyjnie ujednoczyć.

Przechodząc do oceny merytorycznej recenzowanej rozprawy doktorskiej, uważam, że podjęty problem badawczy jest ciekawy i wart wysiłku włożonego w jego eksplorację. Pewnym problemem było dla mnie zrozumienie relacji pomiędzy tytułem pracy i jej podtytułem. Tytuł dysertacji „*Moria* jako miejsce ofiary Izaaka (*Akeda*) i Świątyni Jerozolimskiej w świetle źródeł biblijnych i rabinicznych” jest spójny i wyraża jasny zamysł: przedmiotem formalnym pracy jest

Moria w aspekcie powiązania tego miejsca z ofiarą Izaaka (w istocie niezrealizowaną) i miejscem późniejszej Świątyni Jerozolimskiej (a może liczba mnoga, bo możemy mówić o Pierwszej i Drugiej Świątyni?). Materiałem źródłowym do tej pracy zgodnie z brzmieniem tytułu mają być Biblia (który kanon?) i literatura rabiniczna. Pierwsza część tego tematu stanowi tytuł trzeciego rozdziału rozprawy „Moria – miejsce ofiary Izaaka i Świątyni Jerozolimskiej” jednakże źródłem są już tutaj nie tylko Biblia i literatura rabiniczna, ale Autor poszerza spektrum badawcze pisząc np. o Morii w czasach bizantyjskich oraz w epoce muzułmańskiej – opierając się zatem także na innych źródłach, niż te wskazane w tytule rozprawy.

Podtytuł pracy „Analiza literacka, historyczna, archeologiczna i teologiczna (Rdz 22,1-19; 2 Krn 3,1)” ma za zadanie – jak miemam – doprecyzować treści, które zostały wyrażone w tytule. W mojej ocenie wprowadza on jednak pewne nieścisłości. Przede wszystkim podając w nawiasie fragmenty „Rdz 22,1-19; 2 Krn 3,1” Autor sugeruje, że przedmiotem badawczym owych analiz - literackich, historycznych, archeologicznych i teologicznych - będą dwa *explicite* wskazane teksty a nie cała literatura biblijna i rabiniczna, o czym mówi tytuł. Gdyby praca miała być publikowana jako monografia, należałoby uściślić jej tytuł i podtytuł oraz skorelować z treścią całej pracy.

Kolejnym poziomem oceny merytorycznej pracy jest zgodność tytułu z jej treścią. Jest to jedno z podstawowych pytań w ocenie prac magisterskich i licencjackich, dlatego też tym bardziej trzeba je zadawać w przypadku recenzowania prac dyplomowych wyższego stopnia. Ogólnie rzecz biorąc, wszystkie trzy rozdziały rozprawy dotyczą tematyki badawczej podanej w jej tytule, choć rozdziały pierwszy i drugi, w mojej ocenie, peryferyjnie traktują główne zagadnienie i są swoistym tłem dla trzeciego rozdziału. Opinię tę rozwinę, omawiając merytoryczne części rozprawy.

We wprowadzeniu (s. 9-13) do dysertacji Doktorant dobrze uzasadnia potrzebę podjęcia tematu, jego ważność i oryginalność dla nauki. Zbyt skromnie (i na szczęście niezgodnie z treścią rozprawy) Autor definiuje jej cel: „Celem pracy jest przede wszystkim analiza terminu Moria. Przeprowadzone badania skupiają się nie tylko na analizie lingwistycznej, lecz również na występowaniu tego terminu i jego znaczeniu w literaturze biblijnej, międzytestamentalnej, apokryficznej oraz rabinicznej” (s. 9). W porównaniu z zakresem źródłowym podanym w tytule dysertacji (Biblia i literatura rabiniczna) została tu dodana literatura międzytestamentalna i apokryficzna. Sformułowanie „Celem pracy jest

przede wszystkim analiza terminu *Moria*” jest w mojej ocenie zbyt lapidarne, gdyż Autor w rozprawie nie zajmuje się tylko analizą tego terminu, lecz traktuje bardzo wszechstronnie treści historyczne, archeologiczne i inne, które się z tym słowem kojarzą. Do zagadnienia celu recenzowanej rozprawy Doktorant podchodzi nieco inaczej w jej zakończeniu: „Głównym celem niniejszego opracowania było przebadanie perykopy Rdz 22,1-19 oraz 2Krn 3,1 pod kątem hebrajskich terminów *Moria* i *Akeda*. Poza tym praca ta miała za zadanie odpowiedzieć na dwa ważne pytania: czy *Akeda* Izaaka jest faktycznie polemiką przeciwko [sic!: polemika „przeciwko” czy też „z”?] składaniu dzieci w ofiarach Bogu oraz czy kraj *Moria* może być utożsamiony ze Wzgórzem Świątynnym w Jerozolimie” [brakuje pytańnika] (s. 214). Cele, o których tu mowa znacznie różnią się od celu deklarowanego we wprowadzeniu do rozprawy. Zdecydowanie lepiej jednak odpowiadają jej rzeczywistej treści i argumentacji prowadzonej przez Autora we wszystkich trzech rozdziałach. Proponuję, by w przypadku druku tej pracy jako monografii jasno wyartykułować te cele we wprowadzeniu, gdyż one uzasadniają również treści obecne w pierwszym i drugim rozdziale pracy.

Prezentując we wprowadzeniu metody zastosowane w pracy nad projektem badawczym, którego opisem jest recenzowana rozprawa, Doktorant stwierdza: „W przedłożonej pracy zastosowano metodę historyczno-krytyczną, dlatego wszystkie przebadane teksty zostały zinterpretowane zgodnie z ich historycznym usytuowaniem oraz wartościami kulturowymi z czasów ich powstania. W pracy posłużono się również metodą intertekstualną (...)” (s. 12). Dwie uwagi: 1) metoda historyczno-krytyczna to w istocie zbiór kilku metod i należałoby określić z większą precyzją, które jej elementy znajdują zastosowanie w rozprawie”; 2) intertekstualność nie jest metodą, lecz „zjawiskiem”, które jest wykorzystywane w różnych metodach (także w metodzie historyczno-krytycznej, choćby przy badaniu pokrewieństwa motywów literackich w różnych fragmentach Biblii). Uwaga ogólna do całego wprowadzenia (s. 9-13) – używałbym raczej czasu przyszłego a nie przeszłego, gdyż we wprowadzeniu/wstępie piszemy o tym, co zamierzamy przebadać.

Pierwszy rozdział rozprawy nosi tytuł „Analiza literacka Rdz 22,1-19”, liczy jedynie czternaście stron (s. 14-27) i jest dysproporcjonalnie niewielki w porównaniu z drugim (71 stron) i trzecim (113 stron) rozdziałem pracy. Autor poddaje w nim analizie literackiej programowy tekst biblijny, w którym znajduje się motyw *Moria*. Nie podejmuje się tutaj natomiast analizy literackiej 2 Krn 3,1 – drugiego tekstu *explicite* wskazanego w podtytule. Rozdział ten to przykład dobrze zrobionej analizy historyczno-krytycznej literackich aspektów

Rdz 22,1-19. Kubisiak umiejętnie realizuje tutaj kolejne kroki badawcze: krytyka tekstu, jego geneza, kontekst, gatunek literacki, struktura, treść i interpretacja. Choć nie jest to twórcza część rozprawy, Doktorant wykazał się w niej umiejętnościami warsztatowymi w zakresie analizy literackiej, zdolnością krytycznej oceny źródeł naukowych i syntetycznego przedstawienia stanu badań. Ostatnia część tego rozdziału zatytułowana „Treść i interpretacja” liczy niespełna dwie strony, co wydaje się być bardzo oszczędne wobec wielości treści zawartych w tych dziewiętnastu wersetach i kierunków ich interpretacji. Ta „oszczędność” znajduje jednak swoje uzasadnienie przy dalszej lekturze pracy, gdyż w rozdziale trzecim znajdujemy podrozdział 3.2 „Egzegeza Rdz 22,1-5.9-10.14”, w którym Doktorant na ponad dwudziestu stronach wyjaśnia kluczowe zagadnienia związane z interpretacją tego fragmentu. W recenzencie ma prawo zrodzić się tutaj pytanie odnośnie do sensowności obecności pierwszego rozdziału tej pracy, skoro zasadnicze treści związane z jego egzegezą w aspekcie realizacji tematu rozprawy zostały podjęte w rozdziale trzecim a nie w pierwszym. Wobec tego, proszę o wyjaśnienie (pytanie na obronę) racji przemawiających za istnieniem pierwszego rozdziału pracy w obecnej formie.

Drugi rozdział dysertacji zatytułowany jest „Ofiara Izaaka (*Akeda*)” (s. 28-89). Wprawdzie ukuła się frazeologia „ofiara Izaaka”, jednakże należałoby ją poddać krytycznej ewaluacji, zwłaszcza przy okazji pracy, która częściowo traktuje na ten temat, wobec faktu, że takie sformułowanie mówi o Izaaku jako o podmiocie składającym ofiarę a nie jako o tym, który miał być złożony w ofierze. Zatem raczej „ofiara z Izaaka”. Po drugie, do złożenia tej ofiary nie doszło, co również powinno znaleźć odzwierciedlenie we frazeologii – jest to więc „niezrealizowana/niespełniona ofiara z Izaaka”.

Tematyka Akedy jest ściśle powiązana z *Moria* i znajduje to odzwierciedlenie w głównym tytule pracy oraz w tytule rozdziału trzeciego. Z punktu widzenia źródeł biblijnych trudno jest pisać o jednym z tych zagadnień, bez wiązania go z drugim. Pierwszą część drugiego rozdziału dedykuje Doktorant zagadnieniom terminologicznym związanym z pojęciem *Akeda*. Jest to zgodne z zapowiedzią „Cel niniejszego rozdziału stanowi zbadanie [stylistyka] terminologii i jej wariantów związanych z rdzeniem [*ain, kof, dalet*], którego znaczenie jest najczęściej kojarzone z *Akedą* Izaaka w kraju *Moria*” (s. 28). Cel ten Doktorant kompetentnie realizuje na niespełna czterech stronach rozprawy. Następnie zaś umiejętnie referuje i ocenia problematykę składania ofiar z ludzi w świecie starożytnym oraz dobrze waży przesłanki, które mogłyby świadczyć o składaniu takich ofiar w starożytnym Izraelu (s. 35-49). Są to interesujące

treści, do których Doktorant podchodzi z dużą wnikliwością badawczą. Potrafi porównywać dane różnej natury, krytycznie je oceniać i argumentować za tymi, które uważa za bardziej prawdopodobne.

W ostatniej części drugiego rozdziału Doktorant eksploruje obecność tematyki Akeda we fragmentach Starego i Nowego Testamentu (s. 50-89). Umiejętnie analizuje fragmenty ST, w których pojawia się ten motyw (prócz, wskazanych w podtytule pracy również: Mdr 10,5; Syr 44,19-21; Ne 9,7-8; Jdt 8,25-27; 1 Mch 2,52) oraz NT (Mk 1,11; J 3,16; Rz 8,32; Jk 2,21-23; Hbr 11,17-19). W tekście rozprawy Autor poświęca analizie tych passusów osobne wyodrębnione części podrozdziałów. Szkoda, że nie znalazło to odzwierciedlenia w spisie treści całej pracy. Brak również kilkudzaniowego podsumowania tych analiz, które pokazałoby czytelnikowi trajektorie recepcji tego motywu w ramach biblijnego kanonu.

Sercem recenzowanej rozprawy jest jej ostatni – trzeci – rozdział: „Moria – miejsce ofiary Izaaka i Świątyni Jerozolimskiej” (s. 90-213). Zawarte w nim treści w satysfakcjonujący sposób raportują udaną realizację projektu badawczego sformułowanego w głównym tytule rozprawy. Poznajemy tutaj Doktoranta jako egzegetę, który umiejętnie porusza się w obszarach analiz filologiczno-literackich, historycznych, archeologicznych, topograficzno-geograficznych. Autor rozprawy wykazuje się tu dużą pasją badawczą i wszechstronnie eksploruje podjęte zagadnienie badawcze. Analogicznie jak w poprzednim rozdziale odnoście do terminu Akeda, szeroko omawia na początku rozdziału trzeciego etymologię słowa Moria. Następny paragraf pracy dedykowany jest ukazaniu różnorodnych zagadnień związanych z historią Wzgórza Świątynnego w Jerozolimie na przestrzeni wieków. Stoi za tym założenie utożsamiające miejsce Moria ze wzgórzem świątynnym do czego podstawę znajdujemy z 2 Krn 3,1. W tej części rozdziału znajdujemy dużo ogólnie znanych encyklopedycznych informacji, podanych w wartki „przewodnicki” sposób.

Trzeci paragraf ostatniego rozdziału zatytułowany „Źródła biblijne” (s. 117-149) zawiera egzegezę Rdz 22,1-19 (ze szczególnym akcentem na wersety kluczowe dla tematu pracy: 1-5.9-10.14) i 2 Krn 3,1. Są to dociekliwe i dobrze przeprowadzone badania. Należy pamiętać jednak, że analizie Rdz 22,1-19 został już dedykowany niewielkich rozmiarów pierwszy rozdział pracy. Autor nie powieliła w obecnym paragrafie przedstawionych tam ogólnych treści, lecz skupia się na zagadnieniach powiązanych z głównym problemem badawczym pracy. W kolejnym paragrafie tego rozdziału Kubisiak poddaje analizie egzegetycznej werset 2 Krn 3,1 (s. 140-149). Po przedstawieniu ogólnych informacji na temat

2 Krn, Autor tworzy podpunkt „a) 2 Krn 3,1” bliźniaczo podobny do tytułu paragrafu (prócz słowa „egzegeza”). Nie dokonuje jednak dalszych rozwinięć na podparagrafy (b, c, itd.), dlatego też należałoby usunąć owo a).

Nie widzę merytorycznych podstaw dla wyodrębnienia w trzecim rozdziale paragrafu „4. Kodeksy i przekłady biblijne” (s. 150-157), gdyż poruszane tu kwestie powinny być rozwiązane, w mojej ocenie, w ramach krytyki tekstu przy egzegezie Rdz 22,1-19 i 2 Krn 3,1 (Pięcioksiąg samarytański, Kodeks Watykański, Kodeks Synajski).

Dużą wartość merytoryczną i poznawczą posiada ostatni paragraf trzeciego rozdziału zatytułowany „Źródła rabiniczne” (s. 158-213). Kubisiak, w oparciu o dobrą kwerendę literatury tematycznej, przedstawia obecność i kierunki recepcji biblijnego motywu Moria w literaturze rabinicznej od jej początku do okresu średniowiecza. Czyni to analizując powiązanie tego motywu z czterema biblijnymi bohaterami: Adam, Abraham, Izaak i Jakub. Jest to w mojej ocenie najbardziej twórcza i interesująca część rozprawy, ukazująca, że motyw Moria jest znacznie obficiejszy obecny w literaturze rabinicznej niż w biblijnej i w recepcji chrześcijańskiej.

Merytoryczną część pracy wieńczy dobrze napisane zakończenie (s. 214-221). Autor precyzyjnie i kompetentnie wyciąga w nim wnioski ze szczątkowych badań prowadzonych w kolejnych rozdziałach. Rekompensuje to brak takich podsumowań na końcu rozdziałów. Doktorant dosyć pesymistycznie ocenia końcowy rezultat swojej żmudnej naukowej pracy: „(...) na podstawie przeprowadzonych badań od strony historycznej i archeologicznej nie sposób dopatrzeć się jakichkolwiek związków pomiędzy wspomnianymi miejscami. Również z punktu widzenia geografii i topografii niemożliwe jest, aby wskazać nawet przypuszczalną lokalizację kraju z Rdz 22,2. Terminologia słowa Moria nie jest do końca jasna. Trzeba wskazać, że paralela pomiędzy krajem Moria i Wzgórzem Świątynnym w Jerozolimie jest efektem tradycji żydowskiej (...)” (s. 214). Słowa te przytoczyłem żeby zobrazować krytyczne i odważne myślenie Autora, które znajduje odzwierciedlenie w wielu aspektach prowadzonych badań. Odważne myślenie to podstawowa cecha dobrego naukowca, który będąc krytyczny wobec tez innych badaczy oraz wobec swoich własnych pomysłów ma szansę zbliżyć się do Odwiecznej Prawdy. Pomimo niedoskonałości redakcyjnych wskazanych w wielu miejscach tej recenzji, uważam, że Doktorant ma dobry potencjał naukowy, który powinien wykorzystać do dalszych pogłębionych badań biblijnych. Dlatego też składam do Rady Instytutu Nauk Teologicznych KUL JPPII w Lublinie wniosek o dalsze procedowanie przewodu doktorskiego mgra lic. Przemysława Kubisiaka.

Pytania na obronę:

- 1) Proszę uzasadnić w jaki sposób pierwszy rozdział pracy wpisuje się merytorycznie w postawiony w tytule problem badawczy - wobec szczegółowej egzegezy Rdz 22,1-19 (wersety 1-5.9-10.14) w trzecim rozdziale.
- 2) Jaka, zdaniem Doktoranta, jest/powinna być rola tradycji wobec niepewności badań historycznych i archeologicznych odnośnie do lokalizacji biblijnych miejsc?

Niektóre wychwycone nieporadności językowe:

- „Ofiara Izaaka miała duży wpływ na religie monoteistyczne: judaizm, chrześcijaństwo i islam” (s. 10)
- „Doktryna chrześcijańska w ofierze Izaaka widziała ofiarę Jezusa, co stało się tematem licznych opracowań Ojców Kościoła oraz teologów” (s. 10) – jedno z zastrzeżeń do tego sformułowania „OK to też teologowie” (może dodać „współczesnych” przed „teologów”?)
- „Obszernym tematem podjętym w tej pracy jest próba egzegezy wybranych fragmentów Rdz 22, [błędnie kropka] 1-5.9-10.14 oraz 2 Krn 3,1 traktujących o badanym zagadnieniu” (s. 11) (próba jest tematem?)
- „Choć wymienione wiersze Księgi Rodzaju nie stanowią żadnego *novum* z racji ogólnej dostępności przeróżnych opracowań na ten temat, to 2 Krn 3,1 wydaje się być owocem głębszej analizy oraz badań nad tekstem” (s. 11) (*novum* wierszy zestawione z dostępnością opracowań oraz niejasność dalszej części zdania).
- „Według N.M. Sarny Praktyka składania ofiar z dzieci nie była praktykowana w czasach Abrahama” (s. 33) (praktyka – praktykowana)
- „Oczywiście najbardziej oczywistym fragmentem (...)” (s. 39)
- „Jest to zatem bez wątplenia biblijny hapax legomena” (s. 90) – pow. być „legomenon”
- „Jak już wspomniano, rozdział ten ma charakter pogładowy i w żaden sposób nie może przysłonić Morii, która stanowi fundament omawianego tematu” (s. 215) (zestawienie rozdziału z Morią)

Warszawa, 23.08.2023 r.

ks. Janusz Kręcido MS